

Zvieratá v literatúre: metafora, etika, ekológia

Ivana Hostová

HOSTOVÁ, I.: Animals in literature: metaphor, ethics, ecology
SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 70, 2023, no. 2, pp. 127-132

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2023.70.2.1>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0901-3759>

Key words: Slovak poetry, animals, ecocriticism, animal studies

The essay introduces the topic of the study of the animal in literature with a special focus on Slovak poetry. After briefly outlining the field in which research of literature meets research of nature, animals, plants, and the environment of human and non-human animals, it discusses a few examples from Slovak literature. Animal studies, posthumanism, and other fields of critical research which abolish the boundary between culture and nature, redefine the identity of the human element and see it as part of a network in which agency is a feature shared by various entities. Removing the human from the top of the hierarchy calls for a revision of such notions as consciousness or free will and a more intense focus on the “non-human” actors – i.e. agential entities which share with the human some of their features, but differ in others. The essay provides an overview of the types of literary texts which have inspired interdisciplinary research of literature and nature in the past few decades (environmental and ecoliterate texts, cli-fi), outlines the research field and its aims and provides a brief overview of some of the relevant theoretical approaches and recent publications.

Kľúčové slová: slovenská poézia, zvierá, ekokritika, zvieracie štúdiá

Globálny Index živej planéty za rok 2022 publikovaný v *Správe o živej planéte* Svetového fondu na ochranu prírody uvádza, že monitorované populácie prírodných druhov v období od roku 1970 do roku 2018 klesli v priemere o 69 percent (Almond et al. 2022: 32). Radikálne ekologické následky globálneho pôsobenia človeka na životné prostredie dokonca viedli k vážnym debatám o návrhu novej geologickej éry – antropocénu (Crutzen – Stoermer 2000). Viac než percentuálne vyjadrenia či názvy geologických epoch zapôsobia na ľudskú imagináciu a emócie konkrétnejšie informácie – napríklad počty známych zvieracích druhov. Tými začína svoju novú monografiu *Čo je vyhynutie? Prírodné a kultúrne dejiny posledných zvierat* (What is Extinction? A Natural and Cultural History of Last Animals, 2023) environmentálny literárny vedec Joshua Schuster, ktorý okrem iného uvádza, že dnes vo voľnej prírode žije len tritisíc tigrov (Schuster 2023: 1). Také konkretizácie devastovania habitatov a ekologických hrozieb či portréty inakostí (druhových, rasových, rodových a podobne), ktoré majú potenciál zasiahnuť človeka tak, že zmení svoje konanie, pritom poskytuje popri iných médiách aj literatúra.

V posledných dekádach 20. storočia sa aj pod vplyvom zistení, v akom stave sa ocitlo zdravie planéty, zintenzívnili interdisciplinárne skúmania, ktoré v snahe prispieť k riešeniu svetovej ekologickej krízy prepájajú vedy o človeku s prírodnými vedami. Literárnovedný výskum nie je výnimkou. Zmysel takýchto skúmaní je okrem iného v hlbšom porozumení a kritickom hodnotení ľudských konštruktov zvierat. Literatúra ponúka rozsiahly repozitár reprezentácií, ktoré nám môžu pomôcť lepšie pochopiť naše antropocentrické predsudky. V týchto intenciách sa pohybujú skúmania v disciplínach a subdisciplínach, ako sú ekokritika, posthumanizmus, literárna ekológia, environmentálna kritika, literárna environmentalistika, zelené kultúrne štúdiá, posthumanistická ekokritika, zvieracie štúdiá, kritické zvieracie štúdiá, ľudsko-zvieracie štúdiá, štúdiá zverskosti, rastlinné štúdiá, ekofeminizmus či postzvieracie štúdiá (Buell 2011; Heise 2006; Lundblad 2017; Oppermann 2016).

Z hľadiska potenciálu literatúry zmeniť konanie ľudí však treba brať do úvahy fakt, že počet čitateľov sa znižuje – aj preto sa ekokriticky zamerané výskumy v ostatných dekádach popri literatúre zameriavajú aj na výskum ďalších offline aj online médií. Napriek tomu je však literatúra stále pre značné množstvo ľudí preferovanou formou interakcie s fikčnými svetmi (Koopman 2016). Empirické výskumy čítania zároveň ukazujú, že populárne aj recepčne náročnejšie texty plnia vo vzťahu k recipientom aj transformačnú funkciu. Tá spočíva okrem iného i v prehľbovaní chápania a precitovania „ja“ a „nie ja“ (Fialho 2019), ktoré rozširuje schopnosť empatie voči inakosti – a to potenciálne aj nie-ludskej (zvieracej, technologickej, neživej, nevedomej a podobne).¹ Oblasť, ktorá sa prostredníctvom výskumu literatúry dotýka interakcie človeka s nie-ludskou prírodou, pritom

1 Označenie „nie-ludský“ používam ako prekladový ekvivalent anglického „non-human“, vzťahujúce sa na entity, ktoré majú niektoré vlastnosti spoločné s človekom a inými sa od neho odlišujú (čo neznamená, že sú menejcenné). Označenie sa často používa v koncepciách, ktoré vychádzajú z posthumanizmu – napríklad z teórie siete-aktérov Bruna Latoura, v ktorej je aj nie-luďom pripisovaná aktívna rola, ktorou sa podieľajú na vytváraní skutočnosti (Latour 2005: 10). Nie-ludskí aktéri (respektíve – synonymne – aktanti) pritom zahŕňajú rôzne entity – zvieratá, roboty, rastliny, vírusy a iné. Pokiaľ nie je uvedené inak, citáty a termíny z angličtiny preložila I. Hostová.

zaujíma rôzne ideové stanoviská a siaha po rozličných metodologických nástrojoch. Kriticky ladené prístupy (ekokritika, posthumanizmus, kritické zvieracie štúdiá a podobne) však literatúru vnímajú primárne ako priestor na redefiníciu človeka a možnosť empatického a etického výskumu prírody, ktorú hierarchie vpísané do antropocentrizmu, racionalizmu, humanizmu a kapitalizmu dostali do stavu extrémneho ohrozenia. Vedomie o zanikani živých a rastlinných druhov v ňom zasahuje do chápania najzásadnejších ontologických konceptov:

„Vedomie o zániku druhov navždy zmenilo definíciu života aj smrti a viedlo k snahám o uchopenie a zaznamenanie čohosi radikálnejšieho, ako je smrť: predtuchy neexistencie a absencie budúcnosti. Zánik druhu je prázdnota v bytí samotnom, zmenšovanie reality a permanentná diera v tom, čo Charles Darwin nazval ‚organizačným zriadením prírody‘.² Podľa dnešných odhadov na planéte žije viac ako 8 miliónov druhov.³ Vyrozprávať príbeh tejto nádhornej hojnosti života by si vyžadovalo úchvatný a ohromujúci naratívny rámec. Rovnako ohromujúce je však uvedomiť si, že tento príbeh by musel zároveň odhaliť, že v konečnom dôsledku každý z týchto druhov v istom momente zmizne“ (Schuster 2023: 2-3).

Zvieratá sa v rôznych funkciách a ako súčasť rozličných jazykových hier a figúr, prirodzene, objavujú aj v slovenskej poézii, a to od jej počiatkov až po súčasnosť. Sprostredkúvali náboženské predstavy či politické a hodnotové orientácie, vytvárali priestor pre vyjadrovanie nejednoznačnosti a komplexnosti identity a ťažkej uchopiteľnosti intimity prežívania, dotvárali epickú šírku. Prostredníctvom nich do textu vstupovali zvieratá nielen ako trópy, ale aj ako konkrétnosti a ako súčasť charakteru identifikovateľného priestoru. Podľa Jozefa Minárika balady ako „najstarobylejšie folklórne slovesné žánre“ obsahujú prvky „prastarých animistických i antropomorfických názorov“ (Minárik 1997: 117) – napríklad motív premeny ľudskej bytosti na zviera. V balade *Ta dala matka...* ide o pomyselnú metamorfózu žialiacej protagonistky – mladej ženy vydávanej ďaleko od rodného domu – na vtáka: „Matka má milá! / Ja som tvoje dcéra, / ja k tebe priletím // do tvojej zahrady, / na onie hriady, / na bielu ľaluju“ (Minárik 1997: 117-118). V korunke Tablicovho duba zas hniezdia azda aj celkom konkrétne drozdy a pinky: „Na tvém větvoví ptáctvo přemiléné / kunštem paláce staví utěšené, / na něm převděčně přeješ drozdům bydla, / pinkám i sidla“ (Tablic 2019: 146). Janko Král vpisuje pocity svojho rozorvaného romantického subjektu do osamoteného orla bičovného búrkami: „Dneska zima, zajtra dážd' - / ty, vlast' moja, nič nedbáš, / nedbáš, čo v tej hodine / tvoje vtáča zahynie!“ (Král 1952: 73). Na prahu druhej svetovej vojny vkladá Janko Jesenský idey pacifizmu do chľapatého ľudského spoločníka. Jeho báseň *Rytieri* je datovaná 8. aprílom 1939 a mottom odkazuje k novinovej správe o talianskej invázii do Albánska, ktorá začala 7. apríla 1939. V reakcii na akt agresie a nenásytosti človeka text ironizuje frázy o ľudskej výnimočnosti, ktorá

2 Slovenský preklad Richarda Cedza Darwinovo označenie „polity of nature“ (Darwin 2008 [1859]: 83), ktoré lexémou *polity* odkazuje ku kontextu ľudskej organizácie spoločnosti, tľmočí ako usporiadanie prírody (Darwin 2006: 137), čím sa autorovo špecifické uchopenie prírodných spoločností neutralizuje a potľáča sa jeho – iste príznakový – spoločenský a politický rozmer.

3 Autor vychádza z údajov publikovaných začiatkom druhej dekády 21. storočia (Mora et al. 2011).

130 za deklarácie ušľachtilých cieľov skrýva neetické správanie: „A ‚ľudský, šľachetný a smelý duch‘ / ohnivým delom na tie blchy páli“ (Jesenský 1948: 48). Do opozície k expandovaniu a pokryteckosti človeka sa v príhovore k psovi Hektorovi stavajú pozitívne vlastnosti vymodelované z kombinácie konštruktú rytierskych hodnôt a vlastností zdomácnených psových šeliem ako zvierat so zvláštnym, neúžitkovým postavením v ľudských spoločnostiach: „I ty máš zuby, zlovestne sa ceria, // rozsekneš nimi hádku začatú / aj mocnejším jak ty, ak krivdu meria. / Poď, Hektor! Pasujem ťa na rytiera: // Ty nikdy neublížiš šteňaťu“ (Jesenský 1948: 48). Substitúcia zvieracieho motívu v básni Jána Ondruša *Mačka s dvoma hlavami* zas poskytuje možnosti uvažovania o hraniciach a definíciách animálneho, fantastického, (ne)živého a ľudského. Enigmatická mačka v nej prorocky hovorí: „Je istá nádej, hovorí mačka, // máš v sebe kameň, / keď spadneš, zodvihnú ťa preň. / [...] / Náhle sa rozhodneš, / hovorí mačka s dvoma hlavami, // treťou nohou / prekročíš čiaru, / lež ti to neuznajú a vrátia ťa nazad“ (Ondruš 1965: 27). Namiesto pôvodného hovoriaceho zvieratá však textového recipienta v druhej osobe a cezeň i čitateľa/čitateľku oslovuje neživá figurína – panák (Ondruš 1996: 47).

Výskumy prepájajúce literatúru s doménami, v ktorých je príroda v centre bádateľského záujmu, sa aktuálne realizujú na temporálne aj geograficky širokom textovom materiáli. V ich pozadí je často radikálny rešpekt voči inakosti a hlboké uvedomenie si nemožnosti zbaviť sa zaujatosti antropocentrického pohľadu. Mario Ortiz Robles tak napríklad v monografii, ktorá prepája kritické zvieracie štúdiá s literárnym výskumom, sleduje líniu uvažovania, podľa ktorej je zviera výmyslom človeka – nie však v tom zmysle, že by zvieratstvo v reálnej pluralite neexistovalo: „Zvieratá v prírode, samozrejme, existujú nezávisle od ľudského pričinenia, ľudské pôsobenie sa však vyhlasuje za schopné rozumieť celej prírode“ (Ortiz Robles 2016: 7). Sledovanie zvierat v literatúre je tak na jednej strane vždy výskum ľudského konštruktú zvieratá a redukovanie zvieratá na tróp je nevyhnutne trivializáciou reálneho zvieratá. Na druhej strane sú však trópy „kognitívnymi referentmi, na základe ktorých interpretujeme svet a ktoré nám ho tak pomáhajú formovať“ (Ortiz Robles 2016: 19).

Z hľadiska pozícií, metodológií a zameraní výskumu, ktoré sa javia ako bádateľsky zaujímavé, sú pre sondy do prírodných scenérií a prvkov inšpiratívne najmä také texty, ktoré zviditeľňujú prizmu antropocentrizmu a dávajú podnety na úvahy o takých témach, udalostiach a konceptoch, ako sú predpokladaná budúcnosť ekosystémov a habitátov, posthumánna subjektivita, emocionálny a kognitívny svet zvierat, hranice vedomia a slobodnej vôle či agentnosť matérie. Kľúčová osobnosť ekokritiky Lawrence Buell v tomto kontexte napríklad za inšpiratívne považuje environmentálne texty, ktoré sa podľa neho vyznačujú štyrmi základnými atribútmi: ľudské dejiny sú v nich súčasťou prírodných dejín, záujem človeka sa v nich nechápu ako jedinú legitímnu, ľudská zodpovednosť voči prostrediu je súčasťou etického plánu textu a prostredie nie je konštanta, ale má procesuálny charakter (Buell 1995: 7-8). Literárny vedec Andrew McMurphy zasa hovorí o ekogramotných textoch – teda o takých, v ktorých príroda nie je nahliadaná inštrumentálne ako čosi, čo existuje pre človeka postaveného na piedestál koruny

tvorstva (McMurry 2019: 19).⁴ Ďalším typom textu, ktorý je v kontexte uvádzaných výskumov zaujímavý, je takzvaná klimatická fantastika (cli-fi).⁵ Venuje sa naratívom, kde sa pertraktujú dôsledky antropogénnej klimatickej zmeny a politické, spoločenské, psychologické a etické aspekty (Goodbody – Johns-Putra 2019: 2).

Štúdie v predkladanom tematickom čísle časopisu *Slovenská literatúra* prístupujú k motívu zvieratá v slovenskej poézii metodologicky rôznorodo a – v závislosti od zvoleného korpusu textov a ideových východísk – využívajú rozličné teoretické koncepcie. Okrem výskumu charakteru a vývinu autorských poetík a vnútro- či medziliterárnych vzťahov v pertraktovaných textoch postihujú špecifiká vzájomnej previazanosti society s prírodným svetom a hranice a definície ľudského a zvieracieho. Vo viacerých prípadoch tiež v slovenskej poézii identifikujú prototypovo environmentálne texty a autorské osobnosti a v rezonancii s druhou vlnou ekokritiky si všímajú nie panensky čisté prírodné zóny, ale priestory, v ktorých ľudské a nie-ľudské zvieratá v rôznych formáciách koezistujú (Jaroslav Šrank v tomto kontexte píše o „druhej prírode“). Uvažujú tiež nad angažovanosťou a (ne)možnosťou literatúry prispieť k pozitívnej ekologickej zmene, nad inštrumentalizáciou a ľuďmi postulovanými hierarchiami aj nad koreláciami medzi hybridizáciou jazyka v neologizmoch a fiktívnym krížením extrémne životaschopných živočíšnych druhov.

Výskum zvierat prostredníctvom poézie a výskum poézie cez prizmu zvieracích motívov poskytuje podnety nielen pre sondy v užšom zmysle literárnovedné (dokreslenie autorského profilu, modelovanie literárnohistorického vývinu), ale tiež pre interdisciplinárne úvahy, ktoré sa javia ako mimoriadne plodné i v rámci textov slovenskej poézie.

Štúdia je výstupom grantového projektu VEGA 2/0009/23 *Kreatívne experimenty s textom v perspektíve kritického posthumanizmu: básnická, umelecká a prekladová prax v slovenskej kultúre v medzinárodných súvislostiach*. Zodpovedná riešiteľka: Mgr. Ivana Hostová, PhD. Doba riešenia: 2023 – 2026.

4 A. McMurry spomína tiež texty ekofílné ako také, ktoré o prírode hovoria priam vášnivo, pri nich však dodáva, že ide zrejme skôr len o hyperbolizáciu vlastností ekogramotného, respektíve ekofatického textu (McMurry 2019: 18-19). Ekofatický text využíva prírodné prvky primárne na reflexiu človeka (McMurry 2019: 18).

5 Nejde tu o žánrovo striktné vymedzenie, skôr o označenie voľného zoskupenia textov súčasných autorov a autoriek, ale aj textov staršej literatúry. Skupiny textov, ktoré poskytujú výraznejšie podnety na reflexiu dôsledkov antropocentrizmu na prírodu a marginalizované živé i neživé a ľudské i nie-ľudské subjekty, zahŕňajú, prirodzene, ďalšie textové typy a žánre (posthumánny román, ekopoetické texty, cestopisné denníky, rôzne podoby experimentálneho písania a iné).

- JESENSKÝ, Janko, 1948. *Čierne dni*. Druhé vydanie. Liptovský Sv. Mikuláš: Tranoscius.
- KRÁL, Janko, 1952. *Súborné dielo*. Editor Milan Pišút. Martin: Matica slovenská.
- MINÁRIK, Jozef, 1997. *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva. I. Stredovek*. Bratislava: Slovenský Tatran. ISBN 80-222-0462-5.
- ONDRUŠ, Ján, 1965. *Šialený mesiac*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- ONDRUŠ, Ján, 1996. *Prehlianie vlasu*. Bratislava: Nadácia Studňa. ISBN 80-967534-0-1.
- TABLIC, Bohuslav, 2019. *Poezye*. Editorka Lenka Rišková. Bratislava: Veda. ISBN 978-80-224-1798-3.

Literatúra

- ALMOND, Rosamunde E. A. – GROOTEN, Monique – JUFFE BIGNOLI, Diego – PETERSEN, Tanya, ed., 2022. *Living Planet Report 2022 – Building a nature-positive society*. Gland, Switzerland: WWF. ISBN 978-2-88085-316-7. Dostupné online: https://wwfpr.awsassets.panda.org/downloads/lpr_2022_full_report.pdf
- BUELL, Lawrence, 1995. *The Environmental Imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture*. Cambridge – London: Harvard University Press. ISBN 0-674-25861-4.
- BUELL, Lawrence, 2011. Ecocriticism: Some Emerging Trends. *Qui Parle*, vol. 19, no. 2, pp. 87-115. Dostupné online: <http://www.jstor.org/stable/10.5250/quiparle.19.2.0087>
- CRUTZEN, Paul J. – STOERMER, Eugene F., 2000. The Anthropocene. *Global Change Newsletter*, no. 41, pp. 17-18. ISSN 0284-5865.
- DARWIN, Charles, 2006. *Pôvod druhov*. Preklad Richard Cedzo. Bratislava: Kalligram. ISBN 80-7149-745-2.
- DARWIN, Charles, [1859] 2008. *On the Origin of Species*. Editor Gillian Beer. Oxford – New York: Oxford University Press. ISBN 978-0-19-921922-3.
- FIALHO, Olivia, 2019. What is literature for? The role of transformative reading. *Cogent Arts & Humanities*, vol. 6, no. 1. DOI: 10.1080/23311983.2019.1692532
- GOODBODY, Axel – JOHNS-PUTRA, Adeline, 2019. Introduction. In GOODBODY, Axel – JOHNS-PUTRA, Adeline, ed. *Cli-fi. A companion*. Oxford – Bern – Berlin – Brusel – New York – Vienna: Peter Lang, pp. 1-18. ISBN 978-1-78874-073-9.
- HEISE, Ursula K., 2006. The Hitchhiker's Guide to Ecocriticism. *PMLA*, vol. 121, no. 2, pp. 503-516. ISSN 0030-8129 (Print), 1938-1530 (Online).
- KOOPMAN, Eva Maria, 2016. *Reading Suffering An empirical inquiry into empathic and reflective responses to literary narratives* [dizertačná práca]. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- LATOURE, Bruno, 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press. ISBN 978-0-19-925604-4.
- LUNDBLAD, Michael, 2017. Introduction: The End of the Animal – Literary and Cultural Animalities. In LUNDBLAD, Michael, ed. *Animalities. Literary and Cultural Studies Beyond the Human*. Edinburgh: Edinburgh University Studies, pp. 1-21. ISBN 978-1-4744-2396-0.
- McMURRY, Andrew, 2019. Ecocriticism and Discourse. In SLOVIC, Scott – RANGARAJAN, Swarnalatha – SARVESWARAN, Vidya, ed. *Routledge Handbook of Ecocriticism and Environmental Communication*. Oxon – New York: Routledge, pp. 15-25. ISBN 9781315167343.
- MORA, Camilo – TITTENSOR, Derek P. – ADL, Sina – SIMPSON, Alastair G. B. – WORM, Boris Mora, 2011. How Many Species Are There on Earth and in the Ocean? *PLoS Biology*, vol. 9, no. 8, pp. 1-8. DOI: 10.1371/journal.pbio.1001127
- OPPERMANN, Serpil, 2016. From Posthumanism to Posthuman Ecocriticism. *Relations*, vol. 4, no. 1, pp. 24-37. DOI: 10.7358/rela-2016-001-oppe
- ORTIZ ROBLES, Mario, 2016. *Literature and Animal Studies*. Oxon – New York: Routledge. ISBN 9781315880389.
- SCHUSTER, Joshua, 2023. *What is Extinction? A Natural and Cultural History of Last Animals*. New York: Fordham University Press. ISBN 978-1531501648.

Mgr. Ivana Hostová, PhD.
Ústav slovenskej literatúry SAV, v. v. i.
Dúbravská cesta 9
841 04 Bratislava
Slovenská republika
E-mail: ivana.hostova@savba.sk